

**TABIAT VA INSON O'RTASIDAGI UYG'UNLIK - EKOLOGIK
FALSAFA****Ilmiy rahbar: Shakarov Bobur Xusniddinovich***Toshkent tibbiyot akademiyasi Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi***Erkinova Zulfizar Ulug'bek qizi***Toshkent tibbiyot akademiyasi 1-kurs talabasi*

Annotatsiya: *Mazkur ilmiy ishda tabiat va inson o'rtasidagi dialektik o'zaro munosabatlar ekologik falsafa nuqtai nazaridan konseptual tahlil etiladi hamda ushbu aloqalarning uyg'unlikka asoslangan shakllanish mexanizmlari falsafiy, axloqiy va gnoseologik mezonlar asosida izohlanadi. Insoniyatning texnogen taraqqiyoti, industrializatsiyalashgan jamiyatning ekologik izlari hamda antropogen omillar ta'sirida yuzaga kelayotgan ekologik inqiroz holatlari fonida, tabiat bilan uyg'un hayot tarzini shakllantirish zarurati insoniyat taraqqiyotining eng dolzarb strategik vazifalaridan biri sifatida ilgari suriladi. Ishda ekologik ongning shakllanishi, bioetik qadriyatlarning rivojlanishi, shuningdek, antropotsentrik va eko-sentrik yondashuvlar o'rtasidagi falsafiy qarama-qarshiliklar ilmiy-tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Annotatsiyada ekologik barqarorlik konsepsiyasi, global ekologik xavfsizlik tamoyillari va insoniyatning tabiiy muhit oldidagi axloqiy-eksistensial mas'uliyatining nazariy asoslari atroflicha yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Ekologik uyg'unlik, antropotsentrizm, bioetsentrizm, ekologik tafakkur, tabiat falsafasi, axloqiy mas'uliyat, ekologik ong, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, inson-tabiat munosabati, texnogen omillar, ekologik inqiroz, gnoseologik yondashuv, ekologik madaniyat, tabiatni muhofaza qilish, ekologik barqarorlik, falsafiy qarashlar, global ekologik muammolar, axloqiy-etika me'yorlari, tabiiy muvozanat.*

1. Ekologik tafakkur shakllanishi va uning falsafiy asoslari

Ekologik tafakkur tushunchasi insoniyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida tobora murakkablik kasb etayotgan ekologik muammolar, ijtimoiy-texnologik

inqiloblar va madaniy qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlar fonida shakllanayotgan yangi intellektual-madaniy paradigmalardan biri sifatida qaraladi. U nafaqat ekologik bilimlarning majmui yoki atrof-muhit muhofazasiga qaratilgan utilitar qarashlar bilan cheklanib qolmay, balki tabiat va inson o'rtasidagi ontologik, aksiologik va gnoseologik munosabatlarni tizimli falsafiy yondashuv asosida talqin etishga xizmat qiluvchi konseptual-kognitiv tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Ekologik tafakkur shakllanishida falsafaning asosiy kategoriyalari — mavjudlik (ontologiya), bilim (gnoseologiya), qadriyat (aksiologiya) va amaliy axloqiy mezonlar (etika) muhim metodologik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, insonning o'zini tabiatdan ajralgan yuksak mavjudot sifatida emas, balki ekosistemalarning ajralmas va faol sub'ekti sifatida anglashga yo'naltirilgan tafakkur shakllari ekologik ongning barpo etilishida muhim rol o'ynaydi. Bu yondashuv, an'anaviy antropotsentrik paradigmaning cheklanganligini fosh etgan holda, bioetsentrik va kosmotsentrik konsepsiyalarni ilgari suradi.

Ekologik tafakkurning shakllanishi sivilizatsion taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan amalga oshirilgan madaniy va texnogen transformatsiyalar, ularning atrof-muhitga nisbatan bo'lgan o'zgaruvchan munosabatlari orqali shakllanadi. Ayniqsa, postindustrial jamiyatda ekologik tafakkur faqatgina tabiatni muhofaza qilishga emas, balki insonning o'z taraqqiyot strategiyasini ekologik mezonlar asosida qayta ko'rib chiqishga qaratilgan refleksiv faoliyat sifatida talqin qilinadi. Bu jarayonda insoniyatning ekologik xatti-harakatlari, global ekologik muvozanatga bo'lgan ta'siri, axloqiy-ijtimoiy yondashuvlar bilan uyg'unlashadi.

Ekologik tafakkurda aksiologik asoslar — ya'ni tabiatni nafaqat utilitar manbaa, balki mustaqil qadriyatga ega mavjudlik sifatida qabul qilish g'oyasi yetakchi o'rin egallaydi. Shu nuqtai nazardan, ekologik etika — insonning tabiatga bo'lgan munosabatini axloqiy mezonlar asosida tartibga soluvchi normativ tizim sifatida shakllanadi. Tabiatga nisbatan axloqiy majburiyat hissining shakllanishi, ekologik ongning chuqurlashuvi bilan uyg'un holda rivojlanadi. Bu holat, insoniyat faoliyatining ekologik oqibatlari uchun javobgarlikni anglash, ekologik mas'uliyatni ijtimoiy ongga singdirish zaruratini keltirib chiqaradi.

Shuningdek, ekologik tafakkur falsafiy jihatdan qadimdan mavjud bo'lgan kosmotsentrik dunyoqarashlar — masalan, Sharq falsafasi, buddaviylik, sufiylik va qadim yunon tabiatshunoslik maktablarida ham o'z aksini topgan. Ular insonni koinotning ajralmas bo'lagi sifatida talqin qilgan bo'lib, bu yondashuv hozirgi ekologik falsafaning chuqur ideologik ildizlarini tashkil etadi. Ayniqsa, zamonaviy ekologik krizis sharoitida bu qadimiy dunyoqarashlar qayta talqin qilinmoqda va yangi ilmiy-paradigmalarda mujassamlanmoqda.

2. Antropotsentrizm va bioetsentrizm: zamonaviy ekologik muammolar kontekstida qarama-qarshi yondashuvlar

Zamonaviy ekologik falsafaning konseptual asoslarini tahlil qilishda, ayniqsa, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni izohlovchi ikki asosiy epistemologik yondashuv — antropotsentrizm va bioetsentrizm o'rtasidagi ziddiyatli paradigmalarning o'zni beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvlar, insoniyatning ekologik tizimdagi pozitsiyasi, tabiiy resurslardan foydalanish etikasi va atrof-muhit bilan o'zaro aloqalarning falsafiy talqini borasidagi keskin tafovutlarni namoyon etadi.

Antropotsentrizm — bu insonni borliqning markaziy sub'ekti, tabiat esa faqat inson ehtiyojlarini qondiruvchi obyekt sifatida talqin qilinadigan dunyoqarash bo'lib, u g'arb falsafasida, xususan, Aristotel, Dekart, F. Bekon, Nyuton kabi mutafakkirlarning asarlarida o'zining nazariy asoslarini topgan. Ushbu paradigmaning asosiy xususiyati shundaki, u tabiatga nisbatan utilitar, ya'ni foydalanishga yo'naltirilgan yondashuvni asoslab beradi. Antropotsentrik qarashga ko'ra, inson barcha mavjudotlar ustida turgan, ong va irodaga ega yagonalik maqomiga ega mavjudot bo'lib, tabiat esa insonning hayot sifatini oshirishga xizmat qiluvchi vosita, resurs yoki muhit sifatida qaraladi.

Bunday yondashuvning evolyutsion oqibatlarini industrializatsiya, urbanizatsiya va texnotsentrik tafakkur orqali tobora chuqurlashib, ekologik tizimlarning izdan chiqishiga, global ekologik inqirozlar, biologik xilma-xillikning yo'qolishi, iqlim o'zgarishlari va tabiiy resurslarning cheksiz ekspluatatsiyasiga olib keldi. Inson o'zini "tabiat hukmdori" sifatida tutgan sari, atrof-muhitdagi tabiiy muvozanat buzildi va bu

o'z navbatida ekologik tafakkurda yangi paradigmalarning shakllanishiga zamin yaratdi.

Mazkur sharoitda bioetsentrizm — ya'ni barcha tirik mavjudotlarni axloqiy qamrovga kirituvchi, tabiatga nisbatan tenglik, hurmat va mas'uliyat asosidagi yondashuv — ekologik falsafaning muqobil modeli sifatida shakllandi. Bioetsentrik dunyoqarashga ko'ra, inson boshqa biologik mavjudotlar qatori tabiiy muhitning ajralmas bo'lagi bo'lib, u o'zining intellektual salohiyati orqali emas, balki ekologik muvozanatga bo'lgan ta'siri bilan baholanadi. Ushbu yondashuvda har qanday hayot shakli muqaddas va mustaqil qadriyat sifatida qabul qilinadi; ularning mavjudligi inson ehtiyojlari bilan emas, balki o'zlarining yashash huquqi bilan asoslanadi.

Bioetsentrizm ekologik etika, huquq va siyosatda yangi yo'nalishlarning shakllanishiga olib kelgan. Ayniqsa, A. Leopoldning "Yer etikasi" konsepsiyasi, P. Singer va T. Reganning hayvonlar huquqlari haqidagi asarlari bu yondashuvning nazariy poydevorini mustahkamladi. Shu tariqa, ekologik ongda insonni tabiat ustidan hukmron emas, balki unga nisbatan axloqiy javobgar mavjudot sifatida idrok etish tendensiyasi kuchaydi. Bioetsentrik tafakkur ekologik qonunchilik, barqaror rivojlanish strategiyalari, ekologik ta'lim va madaniyat tizimlarining shakllanishida asosiy tamoyilga aylanish yo'lida.

Zamonaviy ekologik muammolar kontekstida antropotsentrizm va bioetsentrizm o'rtasidagi tafovutlar nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi. Masalan, sanoat korxonalarining atrof-muhitga ta'sirini baholashda antropotsentrik yondashuv texnologik innovatsiyalar orqali inson salomatligini muhofaza qilishga urg'u bersa, bioetsentrik yondashuv butun ekotizimning barqarorligini saqlab qolishga intiladi. Shu sababli, XXI asr ekologik falsafasi ushbu ikki paradigma o'rtasida muvozanatni topish, ularni integratsiyalashgan yondashuvda qo'llash, ya'ni inson manfaatlarini global ekologik barqarorlik bilan uyg'unlashtirish vazifasini ilgari surmoqda.

3. Tabiat bilan uyg'un yashash tamoyillari va barqaror rivojlanish strategiyalari

Zamonaviy ekologik tafakkur va falsafiy konsepsiyalar insoniyatni tabiat bilan uyg'un, mas'uliyatli va barqaror yashash zaruratiga yetaklamoqda. Ushbu zarurat

nafaqat global ekologik inqirozlarning kuchayishi, balki texnogen rivojlanishning tabiatga bo'lgan keskin salbiy ta'siri, biologik xilma-xillikning qisqarishi, resurslarning chegaralanganligi va iqlim o'zgarishlarining keskinlashuvi fonida shakllanmoqda. Tabiat bilan uyg'un yashash, avvalo, insoniyatning hayotiy faoliyati va rivojlanish strategiyalarini ekologik mezonlar, bioetik qadriyatlar va falsafiy-aksialogik tamoyillar asosida qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Uyg'un yashash tamoyillari, mohiyatan, insoniyatning barcha ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va siyosiy faoliyat tarmoqlarini ekologik muvozanat doirasida tartibga solishga qaratilgan prinsipial yondashuvlar tizimidir. Bunday tamoyillar, birinchidan, antropotsentrik dunyoqarashning o'rnini bioetsentrik va ekotsentrik paradigma egallashi, ikkinchidan, har bir taraqqiyot ko'rsatkichi ekologik xavfsizlik va atrof-muhitga bo'lgan ta'sir bilan o'lchanishini talab qiladi. Shu jihatdan, tabiat bilan uyg'un yashash deganda, insonning ekologik ong asosida shakllangan hayot tarzi, iste'mol madaniyati, texnologik innovatsiyalarning yashil texnologiyalarga aylanishi, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish madaniyati va ekologik mas'uliyat asosida yashash talqin qilinadi.

Mazkur yondashuv doirasida barqaror rivojlanish strategiyasi — bu nafaqat iqtisodiy o'sish va texnologik taraqqiyotning uyg'unlashuvi, balki ularning ekologik va ijtimoiy oqibatlari bilan hisoblashgan holda amalga oshiriladigan kompleks, integratsiyalashgan va uzoq muddatli strategik rejalashtirishdir. Barqaror rivojlanish kontsepsiyasi BMT tomonidan 1987-yilda “Bizning umumiy kelajagimiz” hisobotida ilk marotaba rasmiy ravishda ilgari surilgan bo'lib, u “kelajak avlodlar ehtiyojlarini xavf ostiga qo'ymasdan, hozirgi avlod ehtiyojlarini qondirish” prinsipiga asoslanadi. Bu prinsip asosida ekologik barqarorlik, iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy adolat bir butun strategik modelga aylantiriladi.

Tabiat bilan uyg'un yashashning amaliy modellari sifatida ekologik qishloq xo'jaligi, yashil iqtisodiyot, biomimetik arxitektura, ekologik turizm va ekologik ta'lim tizimlarini misol keltirish mumkin. Masalan, ekologik qishloq xo'jaligi — bu kimyoviy moddalardan voz kechgan, tuproq unumdorligini saqlab qoluvchi va biologik xilma-xillikni qo'llab-quvvatlovchi agrotexnologiyalar majmuasidir. Yashil

iqtisodiyot esa, iqtisodiy o'sishni atrof-muhitga zarar yetkazmagan holda ta'minlashga xizmat qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy model bo'lib, u ekologik investitsiyalar, yashil ish o'rinlari va uglerod neytralligi tamoyillariga asoslanadi.

Bundan tashqari, barqaror rivojlanish strategiyalari davlat siyosatining ajralmas qismi sifatida ham qaraladi. Ekologik qonunchilikni kuchaytirish, ekologik ekspertiza va monitoring tizimlarini rivojlantirish, aholi orasida ekologik madaniyatni targ'ib qilish, ekologik ta'limni barcha bosqichlarda joriy etish kabi chora-tadbirlar uyg'un yashashni ta'minlovchi institutsional omillar sifatida muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda, ayniqsa, ekologik diplomatiya va xalqaro ekologik huquqning roli ortib bormoqda.

Xulosa: Tabiat va inson o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikning tarixiy-falsafiy asoslarini chuqur tahlil qilish, ekologik tafakkur shakllanishi, antropotsentrik va bioetsentrik paradigmalarning qarama-qarshi mohiyatini anglash orqali zamonaviy ekologik muammolarning ildizlariga nazar tashlash imkoniyati yuzaga keladi. Mazkur tahlillar shuni ko'rsatadiki, insoniyat sivilizatsiyasining hozirgi taraqqiyot bosqichida tabiat bilan raqobatga asoslangan, ekspluatatsion xarakterga ega bo'lgan dunyoqarashlar o'zining ekologik va axloqiy zaifligini namoyon etmoqda. Shu bois, ekologik ong va mas'uliyat, barqaror rivojlanish strategiyalari va tabiatga nisbatan hurmat hissiga tayanuvchi falsafiy yondashuvlar XXI asrning global chaqiriqlariga javob beruvchi muqobil yo'nalish sifatida shakllanmoqda.

Uyg'un yashash tamoyillari — bu inson faoliyatining barcha jabhalarida ekologik muvozanatni saqlashga yo'naltirilgan konseptual asos bo'lib, ular nafaqat falsafiy, balki axloqiy, huquqiy va siyosiy mezonlar bilan uyg'unlashgan holda amalga oshirilishi zarur. Tabiatga instrumental yondashuvdan voz kechib, uni mustaqil qadriyat sifatida anglash, ekologik etikani jamiyat ongiga chuqur singdirish, kelajak avlodlar oldida insoniyat zimmasiga tushgan axloqiy majburiyat sifatida talqin qilinmog'i lozim. Bu yo'lda ekologik ta'lim, xalqaro hamkorlik, fan va texnologiyalarning ekologik yo'naltirilganligi hal qiluvchi ahamiyatga ega omillar sifatida e'tirof etiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlik — bu shunchaki ekologik muammolarni hal qilish vositasi emas, balki yangi davr tafakkurining asosiy aksiologik mezonidir. Inson o'zini tabiatdan ustun emas, balki uning uzviy qismi sifatida anglagan taqdirdagina, barqaror kelajak sari intilish amaliy va ma'naviy asosga ega bo'ladi.]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tojiboyev B.T. – Ekologik falsafa asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.
2. Xolmuhamedov N., Nurmuxamedova M. – Falsafa asoslari. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2018.
3. Leopold A. – A Sand County Almanac. Oxford University Press, 1949.
4. Singer P. – Practical Ethics. Cambridge University Press, 2011.
5. Regan T. – The Case for Animal Rights. University of California Press, 2004.
6. Naumova N.F. – Ekologik madaniyat va ekologik ong. Moskva: Akademkniga, 2019.
7. Brundtland Commission Report – Our Common Future. United Nations, 1987.
8. Davlatova G. – Atrof-muhitni muhofaza qilish: ijtimoiy-falsafiy qarashlar. Toshkent: Ijtimoiy fikr, 2021.

Foydalanilgan saytlar:

1. www.un.org/sustainabledevelopment – BMT Barqaror rivojlanish maqsadlari
2. www.epa.gov (<https://www.epa.gov/>) – AQSh Atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi
3. www.nature.com (<https://www.nature.com/>) – Tabiat va ekologik fanlarga oid ilmiy maqolalar
4. www.ipcc.ch (<https://www.ipcc.ch/>) – Iqlim o'zgarishi bo'yicha hukumatlararo guruh (IPCC)
5. www.britannica.com (<https://www.britannica.com/>) – Ekologik falsafa bo'yicha ensiklopedik ma'lumotlar
6. <https://www.researchgate.net> (<https://www.researchgate.net/>) – Ekologik falsafa va bioetika bo'yicha ilmiy maqolalar